

УДК 37.016.3:811.161.2

Каньоса П. С.

УВИРАЗНЕННЯ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються особливості роботи над різними мовними одиницями, що сприяють збагаченню, увиразненню мовлення учнів початкової школи. Для аналізу пропонуються загадки, прислів'я, фразеологізми та тексти, які вчитель може використати у своїй роботі.

Ключові слова: Державний стандарт, живе слово, мова, мовлення, комунікація, мовні засоби, комунікативні уміння, увиразнення мовлення, молодші школярі.

Мова як явище соціальне обслуговує і кожну окрему людину, й усе суспільство. Мова однаково спрямована як у внутрішній, психічний, так і в зовнішній, соціальний світ людини. Завдяки цьому вона виконує визначальні особистісні та суспільні функції — оформлення думок (мислетворча функція) і спілкування між людьми (комунікативна функція).

Про особливе значення слова, мови в житті людини писали і пишуть відомі мислителі, лінгвісти, психологи. Адже відомо ще з “Біблії”, що спочатку було “Слово...”

Аристотель говорив: “Ми слухаємо не мову, а людину, яка говорить”. Інший філософ зазначав: “Хочеш пізнати людину, заговори з нею”, а відоме прислів'я — “Слово не горобець, вилетить – не спіймаєш” — переконує в необхідності володіння словом, уміннями вправно і влучно користуватися всіма мовними засобами.

Іван Огієнко наголошував, що “ рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духово й культурно кожний народ...рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу... Мова – то серце народу: гине мова – гине народ ” [6, с. 11].

У свій час К.Д. Ушинський наголошував, що мова ... не тільки виявляє собою життєвість народу, а є і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живуці і майбутні покоління народу в одне велике ціле [10].

Серед найбагатших і найрозвиненіших мов світу є українська мова. Вона співуча (за милозвучністю її ставлять нарівні з італійською), а завдяки тривалому розвитку виробила чіткі, логічно впорядковані фонетичну й граматичну системи, у ній рідко трапляються винятки. Вона має багатющий запас слів, розвинену синоніміку. Нею складено понад 200 тис. народних пісень, створено багату оригінальну художню літературу, написано тисячі наукових праць. Немає таких почуттів і думок, яких не можна було б висловити українською мовою. У ній добре розвинені всі функціональні стилі.

Відомий лінгвіст І.І. Срезневський зазначав, що українська мова “є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними щодо гнучкості й багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, мальовнича”.

Кожна освічена людина повинна добре володіти багатством рідної мови, вміти чітко і влучно використовувати її в усіх сферах діяльності. Саме учитель має докласти чимало зусиль у своїй діяльності, щоб кожна дитина стала всебічно розвинутою і культурною особистістю. Популярний російський методист В.П.Шереметьєвський говорив: “Школа не виконає жодного зі своїх прямих і головних обов'язків, якщо напівсловесних істот не зроблять словесними настільки, щоб слово, і насамперед **живе слово**, стало слухняною зброєю їх думки...Хто хоче вчитися читати, той ... має вчитися і говорити, і спілкуватися. Різні вправи сприяють засвоєнню прочитаного і ведуть поступово до вироблення уміння говорити вільно і правильно. Дійсно, справжні знання можливі лише за умови чіткого розуміння, усвідомлення написаного,

прочитаного і лише тоді вони легко знайдуть для себе відповідне словесне вираження, перш за все усне” [11, с. 20].

Уже в початковій школі вчитель має формувати у школярів уміння правильно і чітко передавати свої думки, грамотно викладати їх у письмовій формі. У “Програмі...” наголошується, що “основна мета курсу української мови — забезпечити розвиток, удосконалення умінь і навичок усного мовлення (слухання-розуміння, говоріння); навчити дітей читати і писати...” [7, с. 9].

У Державному стандарті виділяються основні змістові лінії – комунікативна, лінгвістична, діяльнісна та лінгвоукраїнознавча. Саме на першому плані – комунікативна, адже результатом навчання відповідно до неї є “уміння звернутися один до одного і до старших, брати участь у розмові (ставити запитання, давати аргументовану відповідь, правильно висловлювати власні думки, складати усні та письмові невеликі за обсягом висловлювання (7-8 речень) з дотриманням граматичних, орфоепічних, правописних і мовленнєвих умінь з орієнтацією на читача” [1, с. 31].

Проблемі формування і розвитку мовленнєвих (комунікативних) умінь у навчально-виховному процесі особливу увагу приділяли відомі педагоги (Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський, В.Сухомлинський та ін.), психологи (Виготський, І.О. Сіниця, Г.С. Костюк), вчені-методисти (Л.І. Айдарова, Л.О. Варзацька, М.С. Вашуленко, І.А. Зязюн, Т.О.Ладиженська, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк, Г.М. Сагач, М.Г. Стельмахович, О.Н. Хорошковська, Г.Т. Шелехова, В.П.Шереметьєвський та ін.), лінгвісти (О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, Н.Я. Грипас, В.В. Жайворонко, Л.І. Мацько, В.І. Кононенко, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова та ін.)

Основна мета мовленнєвого розвитку молодших школярів – формування вмінь висловлюватися в усіх доступних для них формах, типах, стилях мовлення. З перших днів перебування дитини в школі перед учителем стоїть завдання навчити правильно, послідовно, точно і виразно висловлювати свої думки. З цим завданням учень може справитися лише в тому разі, якщо його увага буде зосереджена на усвідомленні лексичного рівня мови, а дії спрямовані на оволодіння хоча б найпростішими засобами сприйняття значення слова. Такий підхід до лексичної роботи, яка здійснюється на уроках читання і письма, полягає в тому, щоб домогтися точного співвідношення слів, які читаються і використовуються в усному мовленні, та назв предметів і явищ навколишньої дійсності. Якщо учень усвідомить, що кожне слово в певному контексті має своє значення, то він точно зможе відтворювати свої думки і добирати влучні слова та вирази. Неправильне вживання слова, нерозуміння його значення часто зумовлене об’єктивними причинами: знає предмет або явище під іншою назвою (лелека – чорногуз, завірюха – хуртовина), не ознайомлений із близькими за значеннями словами (синонімами), не володіє поняттям багатозначності тощо.

Особливу роль у процесі навчання дітей рідної мови, збагачення їх мовлення відіграє заучування загадок, скоромовок, фразеологізмів, влучних виразів, афоризмів, прислів’їв приказок. Учні мають “знати українські приказки, прислів’я, фразеологічні звороти, загадки, казки, пісні, уміти доречно використовувати їх у мовленні (усному й писемному) з метою його увиразнення” – зазначається в Державному стандарті [1, с. 37].

Цьому в значній мірі сприяють вправи підручників, але разом з тим вчитель має розширювати коло знань учнів, добираючи цікавий і пізнавальний матеріал, пропонувати різні види завдань.

Так, наприклад, у процесі аналізу багатозначних слів та омонімів можна запропонувати учням дібрати прислів’я, приказки чи загадки з інших джерел (різного типу словників). Крім того, може бути доцільним завдання типу: пояснити значення виділених слів і словосполучень. Тут доречним буде використання загадок, наприклад:

- По білому полю чорним маком сіяно (Книга).
- Не думає, не гадає, а інших навчає (Книга)..
- На базарі не знайти, на вагах не зважити (Знання) .

- **Летить птах** в небесах.
Бензину нап'ється, світами женеться –
Скоро так, Гучно так, А зветься...(Літак)
- **Живу я** лише влітку, **Шовкові крильця** маю.
Із квіточки на квіточку в садочку я літаю (**Метелик**)
- **Стоїть хлопчик** під пеньком
Накрив голову брильком (**Гриб**)
- Ні вікон, ні дверей – **повна хата** людей (Гарбуз, огірок) .
- Ні старому, ні малому не дасть приступитися (**Собака**).
Чуприна зелена, Голова червона, а **хвостик** білий (Редиска).
- По землі **бабуся ходить**, а з будинку не виходить.
Та чи треба їй страждати, Де прийдеться ночувати?
Ні, вона не має страху, Завжди вдома (Черепаша).
- **Живе в прозорій мокрій хатці**, А одяг — **латочка на латці!**
Гладка поверхня, наче шибка, під нею плава прудко (Рибка)
- Скаче **хлопчина У сірій свитині**. І все не вгаває:
Цвірінь-цвірінь усім! — співає (Горобець).
- **Бажаний гість** із далекого краю під вікном живе (Ластівка)

За допомогою запитань учитель спонукає учнів не лише до простого відгадування загадок, але й до осмислення нових значень слів, що формуються у цьому контексті. (**Літак** порівнюється з **птахом**, а дієслово “нап'ється” надає лексемі значення живого предмета; у словосполученні **шовкові крильця** – наголошується на тендітності й ніжності крил; а слова **метелик, гриб, собака** слід ввести в речення, щоб вони набули іншого значення (метелик як прикраса замість краватки; собака, собачка у замку; гриб, грибки — нависи на дитячих майданчиках) тощо.

У процесі роботи над реченням варто запропонувати учням роботу над прислів'ями, приказками, фразеологізмами (пояснити значення, ввести у речення тощо.).

Прислів'я: *Собака людині вірний друг; Мовчить (німий), як риба ; Як риба у воді; І щуку кинули у річку.*

Приказки: *Краще синиця в руці, ніж журавель у небі; Не велика птиця синиця — та розумниця; Слово, що (як) горобець, вилетить — не спіймаєш.*

Народні прикмети: *Кішка згортається калачиком і закриває ніс лапкою — до морозів; Кішка лиже лапку і пригладжує шерстку на голові — до хорошої погоди; Кішка вмивається – гостей (скликає) чекай.*

Фразеологізми: *Накивати п'ятами; дати драла (тікати); хоч греблю гати; сила-силена, ніде голці впасти (надто багато); язик без кісток , правити теревені, преливати з пустого в порожнє, точити баяндраси (базікати); байдики бити, баглаї бити, ганяти вітер по вулицях (нічого не робити, байдикувати) [9] .*

Щоб навчити учнів вправно володіти “живим словом”, необхідно широко використовувати тексти різних типів. Аналізуючи їх, особливо важливим має бути виділення (відшукування) “важливих (вартісних) слів”, добір синонімів і синонімічних речень, що сприятиме розвитку природних здібностей дітей, формуватиме інтерес до живого слова, тобто такого, що звучить. Особливо важливо формувати навички та уміння усного мовлення, збагачення словника, щоб забезпечити можливість спілкування.

Для опрацювання теми “Основа речення. Зв'язок слів у реченні” у підручнику пропонуються різні види вправ, де подаються тексти [7, с.33]. Вважаємо, що цікавою для учнів буде робота із текстами, запропонованими нами:

Свято в лісі

У лісі рано-вранці почалися танці. *Взявся лапкою жучок за легесенький смичок. Сів собі під липкою із листочком скрипкою та й веде по струні – затанцюють і сумні!*

- *Веселіше грай, жучок! – стукнув дятел у сучок.*

А сорока-білобока, взявшись крильоньками в боки, то з прискоком, то з підскоком на жучка хитрує оком.

Дятел дзьобом б'є в сучок: – Веселіше грай, жучок!

Ворухнувся трави пучок – то прокинувся їжачок і до гурту поспіша: в нього теж співа душа. І зайчата-веселята раді в танці пострибати, вушко – вгору, хвостик – вниз, аж тріщить під ними хмиз.

А пішов до танцю вовк – тільки всю траву потовк та й подався в хащу, розтуливши пащу... Прилетіли дві синички, схожі, ніби дві сестрички, метушливі, гомінкі, голосочки в них дзвінкі. Поросята-дикунці в смужку одягли штаниці – і з йоржистими чубами хрюкають поміж дубами...

Тут на цей безладний спів соловейко прилетів. Змовкала лісова сім'я – стали слухать солов'я (Олександр Білаш).

Під час аналізу цього тексту, крім основного завдання – виділення головних членів речення, вчитель має можливість звернути увагу учнів на використання форм дієслова (поспішає – поспіша; слухати – слухать; співає – співа), правопис прислівників (вгору, вниз), складних слів (рано-вранці, сорока-білобока, зайчата-веселята, поросята-дикунці), вживання апострофа (свято, б'є, сім'я, солов'я), однорідні члени речення (то з прискоком, то з підскоком; метушливі, гомінкі) тощо.

Опрацьовуючи тему “Текст”, учитель може запропонувати учням такі завдання:

1. Визначити типи тексту. Дібрати заголовок.

I. *Люди приручили собак дуже давно. Собаки допомагали пастухам пасти стада, полювали разом з людьми, охороняли їх житло. На півночі собак запрягали, щоб вони тягли сані. Людині потрібні були такі розумні і вірні помічники. “Вірний друг людини” – так кажуть про собак.*

II. *Ану, Бишко, прочитай, що в книжці написано!*

Понюхав собака книжку та й пішов геть.

– Не моя це, – каже, – справа книжки читати; я будинок охороняю, ночами не сплю, гавкаю, злодіїв та вовків лякаю, на полювання ходжу, зайця вистежую, качок шукаю, візок тягну – вистачить з мене цього.

За К.Ушинським [10].

III. *Папуги – найулюбленіші домашні птахи в усьому світі. Їх нараховується близько 150 видів! Одні з найменших папужок – хвилясті папужки, а до великих – належать Ара і Жако. У більшості цих птахів яскраве забарвлення і гучний голос. Люди тримають їх удома за веселу вдачу, комунікабельність і вміння копіювати різні звуки, разом з тим і людську мову.*

IV. *Зелений папуга зустрів якомсь друга.*

А в того ж бо друга був ще один друг.

Зібрались папуги з усієї округи –

І стало яскраво навкруг від папуг!

Слони й носороги дивуються – що це?

Веселкою міниться знову блакить!

– Погляньте! Погляньте! – кричать мавпенята. –

Веселка яскрава по небу летить!

Удав поглядав на усе це з-під лоба.

Зайчата стрибали немов заводні.

Рожевий фламінго із жалістю мовив:

– Хоча б зелененького трішки мені!

Папуга був дійсно великим, яскравим,

Веселим і дуже ручним.

Зелений папуга шукав собі друга.

Хто хоче здружитися з ним?

Л. Кир'яненко [3]

2. Продовжити текст за поданим початком:

I. *Черепахи – одні з найдревніших тварин на землі. Наймовірніше вижили вони завдяки своєму міцному кістяному панцирові. Адже у випадку небезпеки черепаха втягує усередину голову і ноги – спробуй тоді доберися до неї...*

II. Пішов Микита з татом гуляти. Гуляв він, гуляв і раптом чує – хтось цвірінчить:

– Цвірінь! Цвірінь!

Бачить Микита, що це маленький горобчик стрибає по дорозі. Настовбурчений такий, прямо як кулька котиться. Хвостик у нього коротенький, дзьоб жовтий, і нікуди він не летить...

Використання таких текстів не лише сприяє усвідомленню учнями мовних одиниць, а насамперед збагачує мовлення дітей новими лексемами, розширює знання про тваринний світ.

3. Скласти текст-розповідь про улюблену тварину або птаха.

У процесі виконання таких завдань важливим є два види відтворення “живого слова” – читання вголос і усне мовлення, тобто коли зміст і форма тісно пов’язані між собою і взаємозалежні. Саме зміст як скарбниця різноманітних знань і роздумів талановитих людей вимагає для себе форми вираження вголос. Тому такими важливими є читання вголос і вивчення усного мовлення, що мають бути предметом загальної освіти, а отже і всього освіченого суспільства [5]. На жаль, викладання усного мовлення як такого не існує в сучасній школі – усне мовлення є вторинним у формуванні майбутнього громадянина.

Діти в ранньому віці ще недостатньо володіють мовленням і читанням. Саме вони і є благодатним ґрунтом, що чекає лише “доброго посіву, щоб дати багатий урожай.” Тому необхідно саме з дошкільного і молодшого шкільного віку починати навчання виразного читання і усного мовлення.

Разом з тим для вільного володіння усним мовленням необхідна наявність не менш важливої умови – багатства матеріалу, тобто слів, зворотів мови, стійких фразеологічних одиниць тощо. Цьому насамперед сприятиме робота над збагаченням словника дітей, виробленням у них умінь і навичок сполучати слова в речення, речення в текст, щоб навчитися вільно й правильно передавати свої й чужі думки.

Список використаних джерел

1. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 28-41.
2. Варзацька Л.О. Навчання мови та мовлення на основі тексту: Посібник для вчителів. – К. : Радянська школа, 1986. – 105 с.
3. Велика книга про тварин // Упорядник Новославська Є.В. – Харків : Юнісофт, 2010. – 300 с.
4. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи // В защиту живого слова. – М.: Просвещение, 1966. – С. 5-25.
5. Ладыженская Т.А. Живое слово: Устная речь как средство и предмет обучения: Учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. – М. : Просвещение, 1986. – 127с.
6. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов’язки. – Жовква, 1836. – 72с.
7. Програми для загальноосвітньої школи. 3-4 класи. К. : “Початкова школа”. – 2003. – 296 с.
8. Рідна мова: Підручн. Для 4 кл. / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик, О.І.Мельничайко, Л.В.Скуратівський : За наук. ред. М.С.Вашуленка. – К. : Освіта, 2004. – Ч. I. – 128 с.; Ч. II. – 126 с.
9. Словник українських ідіом /Укл. Г.М.Удовиченко. – К. : Рад. письменник, 1968. – 461 с.
10. Ушинський К.Д. Рідне слово. – К. : – 1864.
11. Шереметьевський В.П. Методика начального преподавания русского языка. – М. : 1910.

The article deals with the features of the work on different linguistic units that promote enriching and depicting of the junior pupils speech. The riddles, proverbs, phraseological units and texts with a teacher can use in his work are proposed analyzing.

Key words: State standard, living word, language, speech, communication, language tools, communicational skills, depicting speech, junior pupils